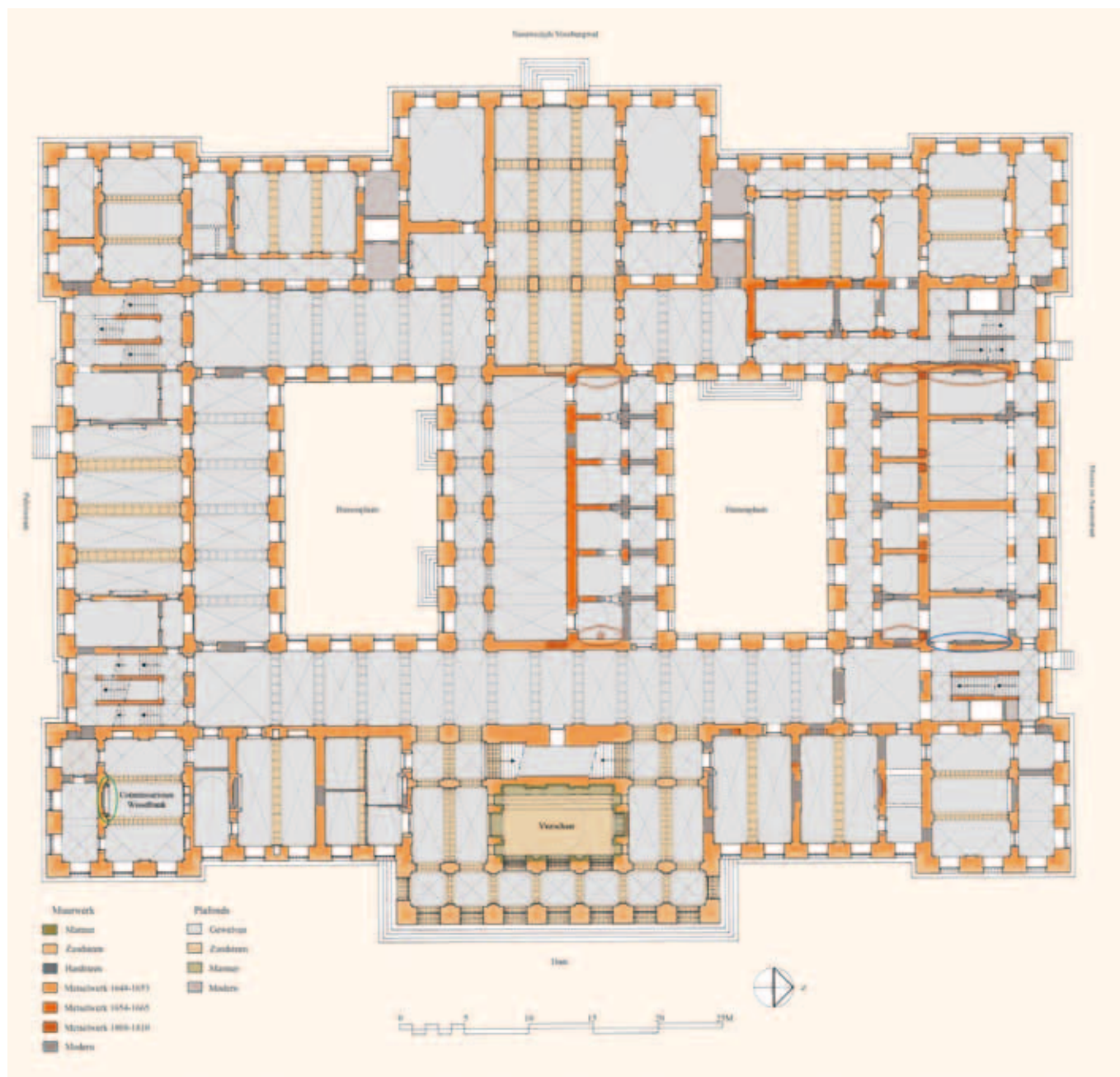

ZANDSTEEN ALS ARCHITECTONISCHE EXPRESSIE

BOUWHISTORISCH ONDERZOEK IN HET KONINKLIJK PALEIS AMSTERDAM¹

HEIN HUNDERTMARK

▲ 1. Plattegrond van de begane grond, met bouwfasering en het gebruik van de diverse bouwmaterialen. De overwelving met de zandstenen gordelbogen is eveneens aangegeven. Met een rode omcirkeling zijn de vijf wanden die zijn afgewerkt met een zandstenen wandbeplating aangeduid:

de omcirkeling met asterisk betreft de celwand van afb. 3. De blauwe omcirkeling geeft de wand met een hardstenen wandbeplating aan. In de groene omcirkeling bevindt zich de schouw van de commissarissen van de wisselbank (tekening Hein Hundertmark)

In de afgelopen jaren werden in twee opeenvolgende campagnes het interieur (2006-2009) en de zandstenen gevels (2009-2011) van het voormalige stadhuis van Amsterdam gerestaureerd, dat sinds 1808 in gebruik is als Koninklijk Paleis. Zoals eerder in dit nummer reeds vermeld, zijn op instigatie van de Rijksgebouwendienst (Rgd) en de restauratiearchitect K. van den Ende tijdens deze restauratiewerkzaamheden zowel een bouwhistorisch als een kleurhistorisch onderzoek uitgevoerd.² Hierdoor was het mogelijk om de bouw-, verbouwings- en restauratiegeschiedenis, en tevens de oorspronkelijke afwerking van het interieur en de daarin aangebrachte wijzigingen in kaart te brengen. Het gecombineerde bouwhistorische en kleurhistorische onderzoek heeft belangrijke informatie opgeleverd over de oorspronkelijke kleurstelling van het interieur, waarbij is komen vast te staan dat zandsteen (kleur) een belangrijke component van de architectonische expressie vormde.³ Deze zandsteen maakte deel uit van een bijzondere combinatie met andere materialen, hoofdzakelijk Carrara marmer. Deze combinatie bleek in de verschillende ruimten op de begane grond en de bel-etage op diverse manieren uitgewerkt.

BEGANE GROND

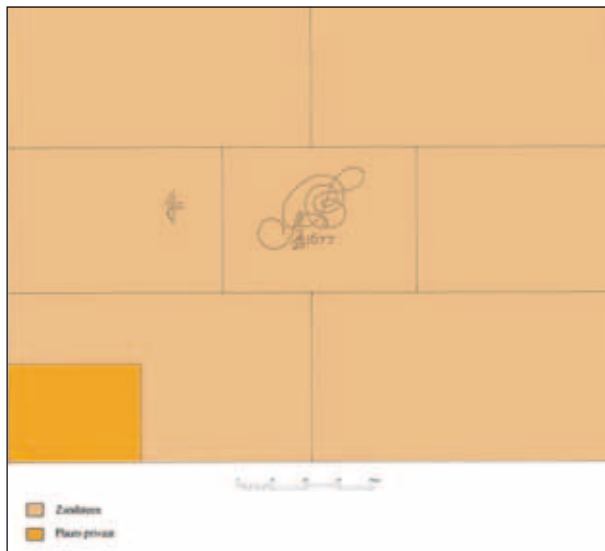
Op de begane grond is de toepassing van zandsteen als onderdeel van de oorspronkelijke afwerking in de loop der eeuwen grotendeels behouden gebleven. De gewelven in de belangrijkste ruimten onderscheiden zich van de overige gewelven door de in zandsteen uitgevoerde gordelbogen met wandpilasters, lisenen en gewelfribben. De entreeruimten aan de Damzijde, links en rechts van de vierschaar, en de achter-entree aan de Nieuwezijds Voorburgwal vertonen tevens geheel in zandsteen uitgevoerde kolommen (afb. 2). Verder is er in de verschillende ruimten op de begane grond zandsteen toegepast voor de omlijstingen van deuren, vensters en muurkasten, voor plinten en traptreden, en voor de borstweringen van de gevelvensters. Ook waren vrijwel alle monumentale schouwmantels uitgevoerd in zandsteen. Alle zandsteen was oorspronkelijk onbeschilderd zoals blijkt uit de afwerking met een zeer fijne frijnslag.

Bij het recente onderzoek is tevens duidelijk geworden dat in sommige ruimten hele wanden bekleed zijn met groot formaat platen zandsteen. Deze wandafwerking is in vijf ruimten vastgesteld: in vier voormalige cellen en in een van de vroegere gijzelkamers (afb. 1).⁴

Opvallend is dat de zandstenen wandafwerking in deze vertrekken alleen voorkomt bij die wanden die grenzen aan de openbare gangstructuur van het toenmalige stadhuis. Van één celwand kon de complete zandstenen wandbeplating van de vloer tot aan de geboorte van het tongewelf worden vastgelegd (afb. 3). Deze is opgebouwd uit zeven platen, waarvan de grootste afmetingen hebben van 1 x 1,8 m. Eén plaat vertoont een uitsparing voor een (verdwenen) privaat-

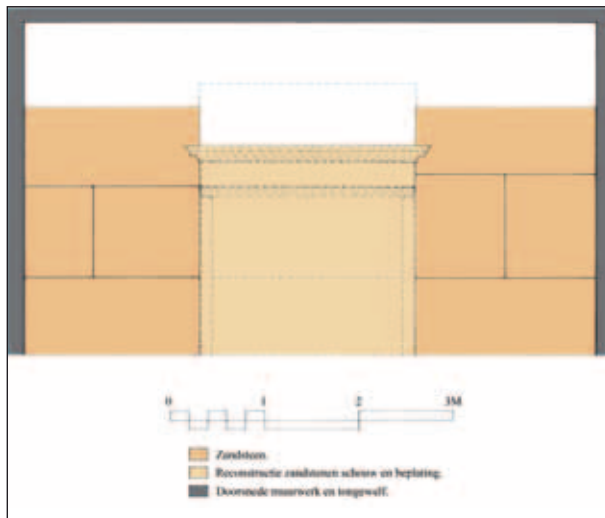
2. Entreerimte aan de Nieuwezijds Voorburgwal. Herkenbaar zijn de in zandsteen uitgevoerde kolommen, pilasters, gordelbogen en gewelfribben langs de wanden. Ook de deur- en vensteromlijstingen en de plinten zijn in zandsteen uitgevoerd (tekening Koningin Wilhelmina, pen in sepia op papier, omstreeks 1953. Stichting Historische Verzamelingen van het Huis Oranje-Nassau, inv. nr. Sch/008)

3. Aanzicht van de zandstenen wandbeplating in de zuidoostelijke cel onder de Burgerzaal, met daarin door gevangenen gekraste graffiti. De plaat linksonder vertoont een uitsparing voor een privaatdoos (tekening Hein Hundertmark)

doos, die vermoedelijk ook was opgebouwd uit platen zandsteen.

In de gijzelkamer kon eveneens de zandstenen wandbeplating van de vloer tot aan de geboorte van het tongewelf worden vastgelegd. Deze afwerking bleek alleen links en rechts van de schouw bewaard gebleven en – heel uitzonderlijk – ook als achterwand van de schouw. De schouwmantel is in de loop van de twintigste eeuw verdwenen; alleen een afgebroken zandstenen kroonlijstblok van het schouwfries bleef behou-

4. Aanzicht van de zandstenen wandbeplating van de gijzelkamer. De verdwenen schouwmantel is met stippellijnen aangegeven (tekening Hein Hundertmark)

5. Vrijgekrabd vlakje op de zijkant van een plafondlijst van het gewelf van de Mozeszaal, waarbij het oorspronkelijke zandsteenkleurige pleisterwerk onder de huidige witte afwerking in het zicht is gebracht. Het rode 'vlekje' aan de onderzijde van het vlakje betreft het onderliggende baksteenwerk waarmee het gewelf is opgetrokken (foto Hein Hundertmark, 2008)

den (afb.4). Wel kon de dikte van de wandplaten in deze ruimte worden bepaald: 16 cm. De schouwboezem was gezien het afgehakte metselwerk niet in zandsteen maar in IJsselsteen uitgevoerd.

In een tweede gijzelkamer bleek de natuurstenen wandbekleding te bestaan uit donkere hardstenen platen (afb.1). Deze bekleding kon door de aanwezigheid van een moderne wandbetegeling slechts summier worden onderzocht, maar wel kon worden vastge-

steld dat zij een pendant vormde van de zandstenen wandbeplating in de eerste gijzelkamer. Waarom hier in plaats van zandsteen werd gekozen voor hardsteen, is onduidelijk. Opvallend is dat in overeenstemming met de overige begane grondruimten de deur- en vensteromlijsting van deze gijzelkamer in zandsteen was uitgevoerd.

Als uiting van representativiteit is in de vroegere kamer van de Commissarissen van de Wisselbank zandsteen gecombineerd met het kostbaardere marmer. Ook zijn de zes zandstenen wandpilasters voorzien van fraai reliëfwerk. De kamer vertoont verder zandstenen gordelbogen, lisenen, plinten en omlijstingen van deuren en muurkasten. De twee gevelvensters hebben zandstenen borstweringen. Het hoogtepunt van dit rijke interieur wordt gevormd door een tussen twee wandpilasters ingeklemde schouwmantel van zwart geaderd marmer (afb.1).

De vierschaar met de bijzonder rijke en in kostbaar Carrara marmer uitgevoerde uitmonstering van Artus Quellinus vormt het architectonische hoogtepunt van de begane grond. De al bij binnenkomst meteen zichtbare witmarmeren ruimte wordt 'bekroond' door een in Avender steen uitgevoerd tongewelf, waarvan de kleur overeenkomt met de zacht geelgrijze zandsteen.⁵ De vierschaar vormt daarmee de voorbode van wat de bezoeker te wachten staat op de representatieve bel-etage.

BEL-ETAGE

De uitstraling van het interieur van de bel-etage wordt thans bepaald door de vroeg negentiende-eeuwse verbouwing, waarbij het stadhuis werd omgevormd tot Koninklijk Paleis, een verbouwing die op haar beurt werd gevolgd door een aantal restauraties in de twintigste eeuw, die de negentiende-eeuwse ingrepen grotendeels weer ongedaan maakten. Als gevolg hiervan is de afwerking van zandsteen gecombineerd met marmer vrijwel verdwenen en raakte de kennis over dit fenomeen, dat zo specifiek is voor dit representatieve gebouw, in vergetelheid.

Tijdens de restauratie van de schilderstukken in de galerijen, door de Stichting Restauratieatelier Limburg (SRAL), kwamen aanwijzingen aan het licht dat de geheel in zandsteen uitgevoerde tongewelven van de galerijen op de bel-etage oorspronkelijk onbeschilderd waren. De zacht geelgrijze toonzetting van de massieve zandstenen gewelven vormde de bekroning van de met wit Carrara marmer uitgevoerde wanden van de monumentale galerijen. Deze kleurstelling vormt een contrast met de huidige harde witte uitstraling van de galerijen.

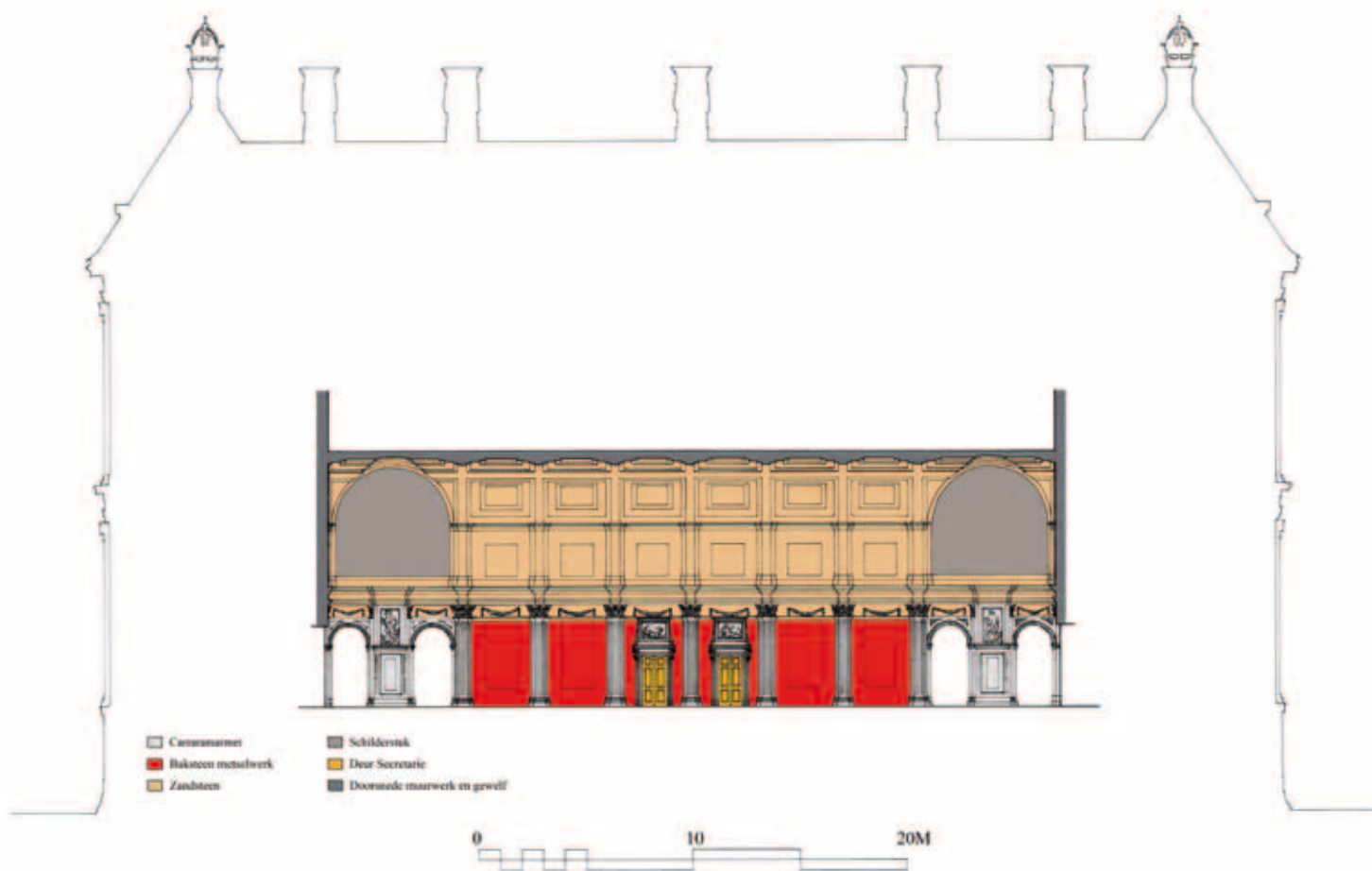
Tijdens het bouwhistorisch onderzoek van het in 2006 in het zicht gekomen gewelf en de geornamenteerde zandstenen consoles – vervaardigd door Artus Quellinus, of in ieder geval uit diens atelier afkomstig – is met betrekking tot de voormalige Secretarie een

6. Plattegrond van de bel-etage, met de oorspronkelijke kleurstellingen van de plafonds. Met een rode omcirkeling zijn de gemarmerde zandstenen schouwen van de Weeskamer en Thesaurie Extraordinaris aangegeven (tekening Hein Hundertmark)

soortgelijke conclusie getrokken. Het gewelf van de voormalige Secretarie is in tegenstelling tot de zandstenen gewelven van de galerijen geheel uitgevoerd in baksteen en voorzien van een primaire pleisterafwerking in zandsteenkleur. Er is dus geen sprake van 'traditioneel' wit pleisterwerk, waarop vervolgens een kleurlaag is opgebracht. Ook kon worden vastgesteld dat de zes geornamenteerde zandstenen consoles, waarop het tongewelf met insteekgewelven ontspringt, oorspronkelijk onbeschilderd waren. De uitstraling van de voormalige secretarie werd verder bepaald door een veelvoud aan zandstenen omlijstingen van deuren (vier), vensters (tien) en muurkasten (twee). Het vermoeden bestaat dat de twee oorspronkelijke monumentale schouwen daarentegen in marmer waren uitgevoerd, net zoals in vergelijkbare bel-etageruimten als de Oudraadzaal, Mozeszaal en Schepenkamer. Het

zandsteenkleurige pleisterwerk is namelijk ook teruggevonden op de gewelven van de Oudraadzaal en de Mozeszaal (afb. 5). Deze twee in baksteen uitgevoerde gewelven zijn verrijkt met massieve geornamenteerde zandstenen inzetstukken, die een eenheid vormden met het zandsteenkleurige pleisterwerk. De uitstraling van deze gewelven sluit het meest aan op de zandstenen gewelven van de monumentale galerijen. Omdat de Mozeszaal en de Oudraadzaal met hun dubbele, in rood Belgisch marmer en wit Carrara marmer uitgevoerde schouwpartijen tot de prominentste vertrekken van de bel-etage behoren, zal ook hier de combinatie van zandsteen en marmer een manifeeste uitstraling hebben gehad. Dit gold ook voor de Schepenkamer, waarvan het gewelf dezelfde opzet en afwerking vertoont als de gewelven van de Oudraadzaal en Mozeszaal (afb. 6).

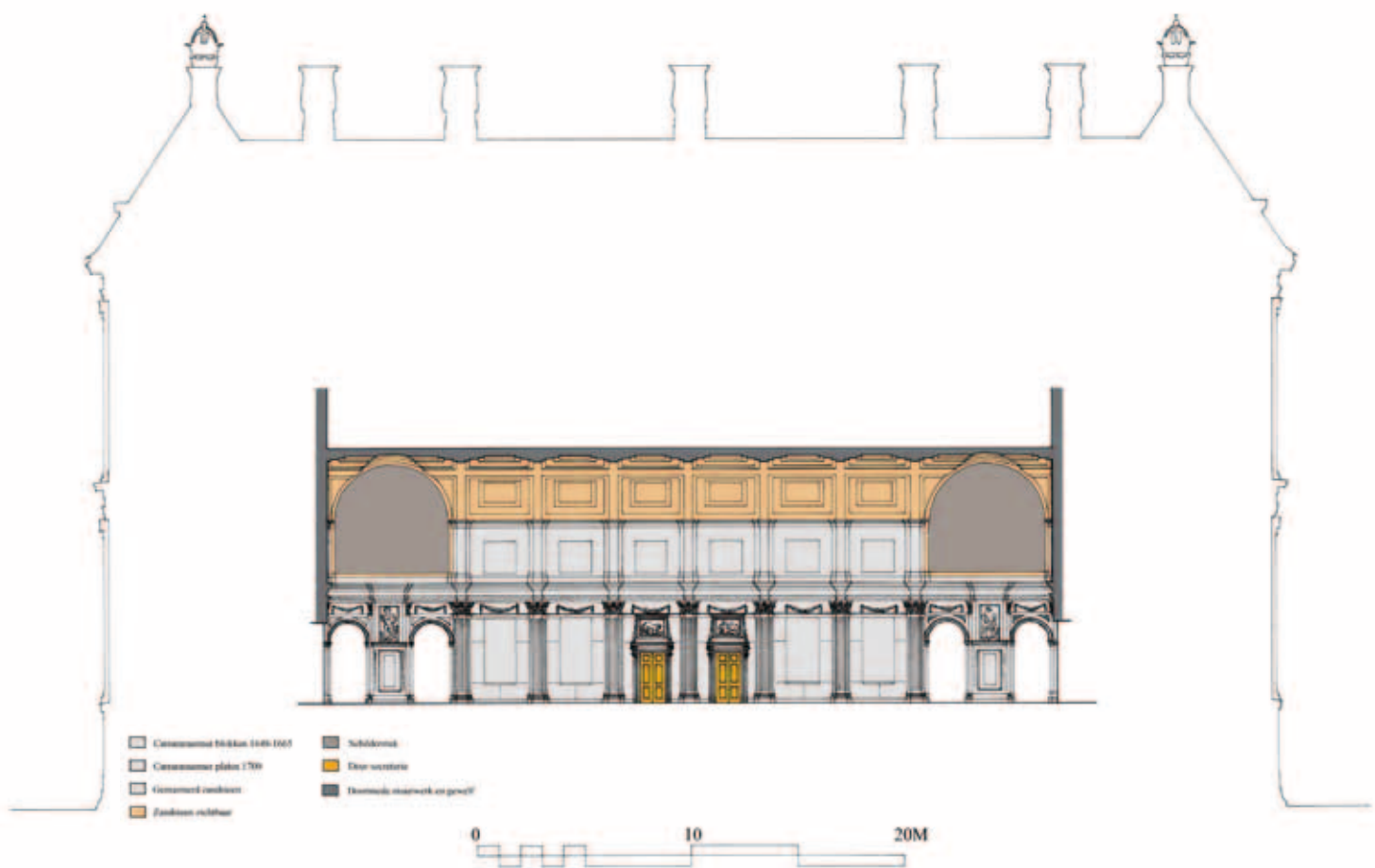

7. Langsdoorsnede van de zuidelijke galerij met zicht op de zuidelijke langswand. Weergegeven is het onvoltooide interieur in de periode 1665-1701. Tussen het Carrara marmer is het ruwe bakstenen metselwerk zichtbaar; de zandstenen bekleding op de hogere wandvlakken is nog niet voorzien van een marmerimitatie (tekening Hein Hundertmark)

Naast de zandstenen kleurstelling van de hiervoor vermelde gewelven wees het onderzoek tevens uit dat de meeste in zandsteen uitgevoerde interieuronderdelen op de bel-etage voorzien zijn van een zeer fijne frijnslag, wat net als bij de zandstenen interieurelementen op de begane grond de authentieke eindafwerking is geweest. Bij veel zandstenen onderdelen op de bel-etage bleek deze frijnslag tijdens de vroeg negentiende-eeuwse verbouwing tot Koninklijk Paleis te zijn weggeschuurd om een witte marmering te kunnen aanbrengen. Deze laatste ingreep beperkte zich niet alleen tot de zandstenen deuromlijstingen, ook de geprofileerde zandstenen omlijstingen en borstweringen van gevelvensters en zelfs de zandstenen plinten werden op deze wijze bewerkt. Dat dit een nogal tijdrovende werkwijze was die niet consequent is doorgezet, valt op te maken uit het feit dat bij sommige zandstenen onderdelen de marmering gemakshalve op de frijnslag is aangebracht.

Enkele bijzondere interieuronderdelen, zoals de zandstenen Korinthische pilastergeleding tegen de wanden van de Justitiekamer, bleken oorspronkelijk ook onbeschilderd. Dit gold eveneens voor de zandstenen schouwmantels van de monumentale schouwpartijen in de Weeskamer en de Thesaurie Extraordinaris (afb.6).

Tijdens het onderzoek werd steeds meer duidelijk dat het gecombineerde gebruik van zandsteen en marmer oorspronkelijk het beeld van de rijke interieurs op de bel-etage van het Amsterdamse stadhuis heeft bepaald. In de Rekenkamer (het noordwestelijke hoekvertrek op de bel-etage) is de afwerking van zandsteen gecombineerd met marmer het best behouden gebleven. Hier geven de monumentale witmarmeren schouw met aan weerszijden zandstenen deuromlijstingen met kroonlijsten, de twee gevelvensters met geprofileerde zandstenen omlijsting en borstwering en de aansluitende zandstenen plint de originele toestand weer. Deze ruimte heeft geen overwelling, maar wordt afgedekt door een eikenhouten cassettenplafond. De blondbruine kleurstelling van dit plafond sluit harmonieus aan op de geelgrijze zandstenen interieuronderdelen van de Rekenkamer. Opmerkelijk is dat deze lichte kleurstelling van het plafond afwijkt van de overige cassettenplafonds op de bel-etage. Onderzoek door de SRAL wees uit dat het plafond in de Rekenkamer nog in de originele staat verkeert, inclusief de hierop aangebrachte decoratieve beschilderingen op het plafond. De donkerder kleurstelling van de overige cassettenplafonds is het gevolg van een restauratie-interpretatie uit de twintigste eeuw. De primaire blondbruine kleur van de cassettenplafonds sluit ove-

8. Langsdoorsnede van de zuidelijke galerij met zicht op de zuidelijke langswand. Weergegeven is de oorspronkelijk beoogde architectuur van Carrara marmeren wanden met zandstenen gewelven. De zandsteenkleur van de gewelven is rondom de schilderstukken doorgezet als een soort van omlijsting. Deze architectonische uitstraling kwam uiteindelijk tot stand in 1701-1702 (tekening Hein Hundertmark)

rigens niet alleen aan op de zandstenen interieurelementen, maar vormde oorspronkelijk ook een harmonieus evenwicht met de zandsteen(kleurige) gewelven in de overige bel-etageruimten (afb. 6).

DE GALERIJEN

Het kleur- en bouwhistorisch onderzoek van de monumentale galerijen is aangevuld met een archiefonderzoek, zodat er niet alleen een duidelijk beeld kon worden gevormd van de oorspronkelijke uitstraling maar ook inzicht is verkregen in de gefaseerde totstandkoming van dit interieur.⁶

Al tijdens de ruwbouwfase van de galerijwanden moet het architecturale, van Carrara marmer vervaardigde beeldhouwwerk van Artus Quellinus zijn geplaatst, aangezien dit mede een dragende functie heeft. Het betreft onder andere de Korinthische pilastergeleding, de deur- en vensteromlijstingen en de enorme pilasters met hun omlijstingen tussen de doorgangen naar de trappenhuisen. Het bakstenen metselwerk van de tussenliggende wandvlakken diende vervolgens 'slechts' bekleed te worden met een marmerbeplating. De hogere wanddelen werden voorzien van een zandstenen bekleding met de bedoeling deze van een marmerimitatie te voorzien, in dezelfde kleurstelling als het witte Carrara marmer. Na het slaan van

de zandstenen gewelven en het plaatsen van de marmeren beelden en reliëfs van Quellinus werden de werkzaamheden aan het inmiddels half voltooide interieur echter niet voortgezet. De beplating van Carrara marmer was nog niet aangebracht, zodat tussen het marmeren beeldhouwwerk het ruwe bakstenen metselwerk zichtbaar bleef, en de zandstenen wandbekleding was nog niet voorzien van een marmering. De beoogde afwerking van een interieur van Carrara marmer, 'bekroond' met een zandstenen gewelf, was dus nog allesbehalve beleefbaar (afb. 7).

Ook toen het stadhuis in 1665 als voltooid werd beschouwd, bleven de monumentale galerijen vooralsnog onafgewerkt. De beoogde afwerking werd pas aan het begin van de achttiende eeuw voltooid, zodat gedurende bijna vier decennia kennelijk genoeg werd genomen met een onvoltooid interieur. Pas in de jaren 1700-1701 werd namelijk begonnen met de afwerking met Carrara marmer. Voordat kon worden overgegaan tot plaatsing van de marmeren wandbeplating, diende men eerst 'de nissen en de ruwe murage, sijnde tussen de marmere pylasters binnen in het Stadhuys, so op de Galderijen als op de Zaal, doorgaend met marmere platen te bekleden, in voegen men niet als marmer en geen bloote muur tusschen de voors. pylasters soude komen te beschouwen'.⁷ Nadat de marmeren bepla-

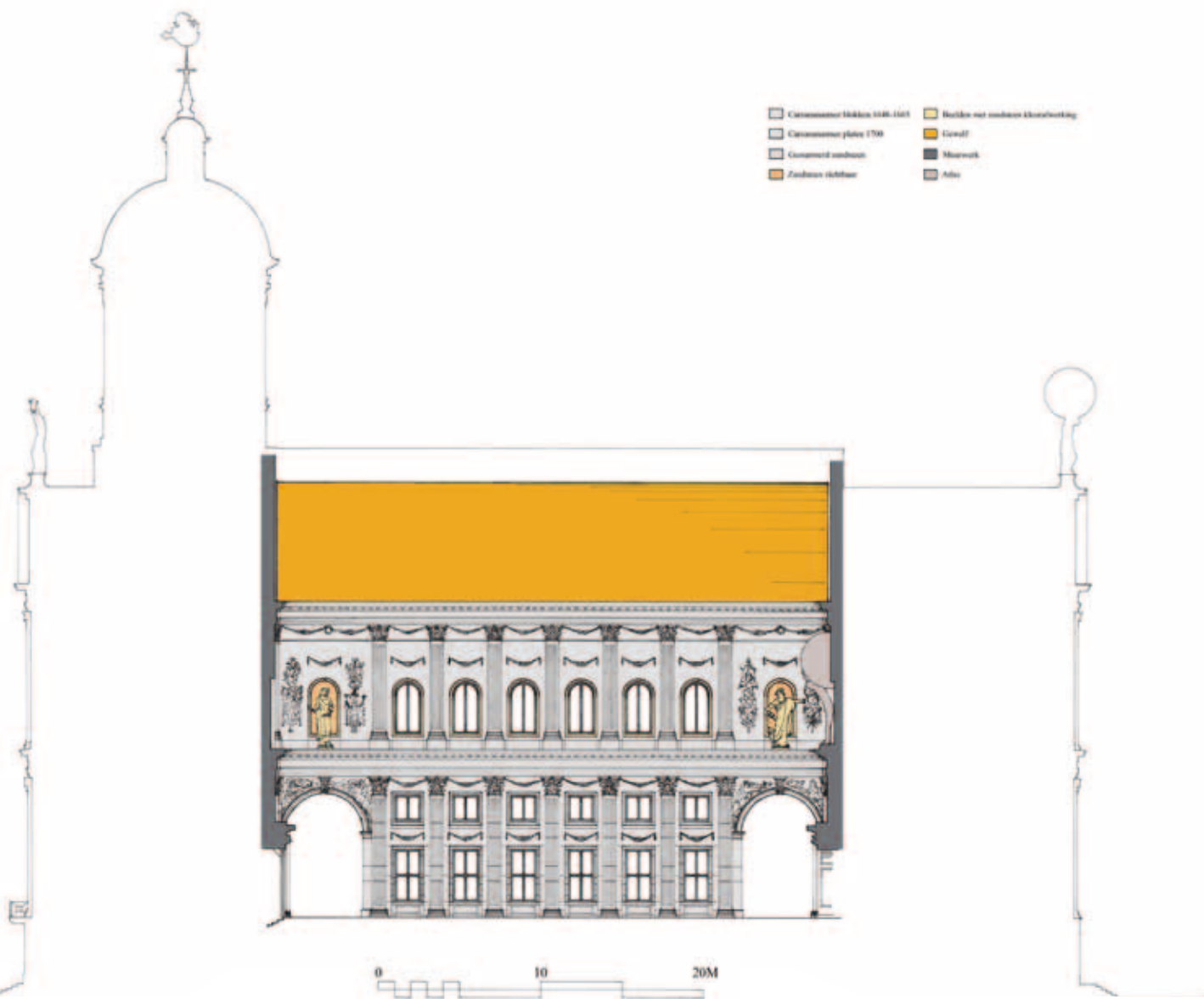
ting op de onderste delen van de muren was aangebracht, volgde in 1702 de marmering van de met een zandstenen bekleding uitgevoerde hogere wandvlakken door de schilders Pieter en Johannes Verhoek. De in zandsteen uitgevoerde gewelven dienden daarentegen hun zandsteenkleurige uitstraling te behouden. Pieter Verhoek diende te 'schilderen de nissen en pijlasters mitsgaders al wat is onder het wulfsel van de vier galderijen op het Stadthuijs [...] conform de onderstaende marmer [...]'.⁸ Het kleurhistorisch onderzoek heeft deze afwerking bevestigd, op een klein detail na. Geconstateerd is namelijk dat de schilderijstukken in de galerijhoeken oorspronkelijk een zandsteenkleurige 'omlijsting' op de wandarchitectuur vertoonden (afb.8). Deze oorspronkelijke architectuur van zandstenen gewelven met zandstenen omlijsting van de schilderstukken blijkt uit de twee lunetschilderingen in de zuidwestelijke galerijhoek van Giovanni Antonio de Groot uit 1697-1698. Langs de gebogen bovenranden van beide fresco's is een *trompe-l'oeil*-architectuur van zandstenen blokken weergegeven. Deze was als voortzetting van de omringende 'echte' architectuur bedoeld. Zo werd de suggestie gewekt dat in de lunetten de architectuur doorliep en dat het heroïsche tafereel zich daadwerkelijk voor de ogen van de bezoeker voltrok (afb.9).⁹

DE BURGERZAAL

De opbouw en voltooiing van de architecturaafwerking in de Burgerzaal vertoont grote overeenkomsten met die van de galerijen. Ook hier werd pas in de jaren 1700-1701 begonnen met het plaatsen van de marmerbeplating tegen de wanden. Tegelijkertijd heeft de oorspronkelijke kapconstructie met houten tongewelf plaatsgemaakt voor de huidige, waarbij voorlopig werd afgezien van het aanbrengen van een marmering op de zandstenen bekleding van de hogere wandvlakken. In 1705 was de houten beschieting van het tongewelf gereed en werd deze voorzien van een grondering 'met een steengraauwe koleur gelijk het verwulft van de Galerij'.¹⁰ Deze grondering vormde de voorbereiding van de in 1706-1708 uitgevoerde – huidige – plafondschildering zodat de gewelven van de Burgerzaal en de Galerijen voor een (zeer) korte periode dezelfde uitstraling hadden. Na het gereed komen van de plafondschildering werden in 1709 de met zandsteen beklede hoger gelegen wandvlakken voorzien van een marmering.¹¹ Nader onderzoek heeft echter uitgewezen dat de twee langswanden van de Burgerzaal oorspronkelijk niet geheel waren voorzien van een marmering. De marmering bleek daarentegen ook aangebracht op zandsteen dat afgewerkt was met een frijnslag, met name op de geprofileerde omlijstingen van de boven-

9. Een van de twee lunetschilderingen in de zuidwestelijke galerijhoek van Giovanni Antonio de Groot uit 1697-1698, tijdens de restauratie door de Stichting Restauratieatelier Limburg in 2006-2009. Herkenbaar is de *trompe-l'oeil*-architectuur van zandstenen blokken langs de gebogen bovenranden van het fresco. Deze was als voortzetting van de omringende 'echte' architectuur bedoeld (foto Wim Ruigrok)

10. Langsdoorsnede van de Burgerzaal met zicht op de zuidelijke langswand. Weergegeven is de oorspronkelijk beoogde architectuur van overwegend Carrara marmer met zandsteen rondom de halfronde vensters en nissen. De achterwanden van de nissen en de ervoor geplaatste beelden waren oorspronkelijk voorzien van een zandsteenkleurige afwerking. Deze architectonische uitstraling kwam pas tot stand in 1709 (tekening Hein Hundertmark)

ste reeks halfronde vensters en nissen. Dit betrof dus oorspronkelijk zichtwerk.

Bij nadere beschouwing bleek ook dat onder de huidige marmering op de achterwanden van de nissen in de langswanden een zandsteenkleurige afwerking was aangebracht. Vermoedelijk was omwille van de architectonische eenheid met de bovenste vensterreeks besloten deze achterwanden van een dergelijke afwerking te voorzien. In 1665 was namelijk bepaald dat vier van de zes door Artus Quellinus vervaardigde 'stenen' modellen van de frontongeveldbeelden op de (kroon) lijst vóór deze nissen zouden worden geplaatst. In 1666 werden deze beelden voorzien van een 'stenen color-tje', waardoor zij visueel een eenheid gingen vormen met de zandsteenkleurige afwerking van de nissen (afb.10).¹²

Ook in de Burgerzaal was oorspronkelijk dus sprake van een gecombineerd gebruik van zandsteen met marmer.

CONCLUSIE

Dankzij het gecombineerde kleur- en bouwhistorische onderzoek tijdens de recente restauratie van het Koninklijk Paleis in Amsterdam is er veel kennis opgedaan over de zeventiende-eeuwse interieurs. Hierdoor kwam onomstotelijk vast te staan dat de uitstraling van het oorspronkelijke interieur bepaald werd door een afwerking van zandsteen gecombineerd met marmer. Er was sprake van een overwegend marmeren interieur met een zandstenen aanvulling, zoals bij de Galerijen en de Burgerzaal, en van een overwegend zandstenen interieur met een marmer toevoeging (de schouw), die thans nog zichtbaar is in de Rekenkamer. Ook de lichtere primaire kleurstelling van de cassetteplafonds sloot aan op het gebruik van de zandsteenkleurige interieuronderdelen.

Bijzonder is dat de architectonische expressie van zandsteen gecombineerd met marmer in het interieur ook tot uiting komt in het exterieur, waarmee zij in

feite een eenheid vormde. De in zandsteen uitgevoerde gevels zijn in de twee frontons namelijk voorzien van Carrara marmer beeldhouwwerk. Doordat het stadhuis in het begin van de negentiende eeuw werd ver-

bouwd tot Koninklijk Paleis, gevolgd door een aantal restauraties tijdens de twintigste eeuw, is de oudere afwerking van het interieur vrijwel verdwenen, waardoor de kennis hierover in de vergetelheid was geraakt.

NOTEN

- 1 De voordracht van K. van den Ende over het kleuronderzoek in het Paleis op de Dam ter gelegenheid van het emeritaat van A. van Grevenstein vormde de aanleiding tot het schrijven van dit artikel.
- 2 Het kleurhistorisch onderzoek werd uitgevoerd door de Stichting Restauratie-atelier Limburg (SRAL) en het bouwhistorisch onderzoek door de auteur.
- 3 N.H. van der Woude, *Samenvatting stand van zaken kleurhistorisch onderzoek KPA*, rapport, Amsterdam 2007. H.F.G. Hundertmark, *'t achtste wonderstuk. De bouwgeschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, rapport, Oss 2012.
- 4 Op de begane grond bevinden zich in het totaal twaalf voormalige cellen (ook wel boeien genaamd), waarin verdachten werden ondergebracht. De vier vroegere gijzelkamers waren bestemd voor personen in schoutsgijzeling of civiele gijzeling.
- 5 Jacob van Campen had voor het ontwerp van de vierschaar twee varianten gemaakt. Bij het eerste variant is er sprake van een onbeschilderd tongewelf, bij de tweede is het gewelf voorzien van een rijke beschildering. Uiteindelijk werd gekozen voor een in massief Avendersteen uitgevoerd tongewelf. Dat het inderdaad Avendersteen betrof, wordt vermeld in: O. Dapper, *Historische beschrijving der stad Amsterdam*, Amsterdam 1663, 347.
- 6 M. van Eikema Hommes en E. Froment, 'Het decoratie-programma in de galerijen van het Koninklijk Paleis Amsterdam: een harmonieuze interactie tussen schilderkunst, architectuur en licht?', in: M. van der Zwaag, *Opstand als opdracht. Flinck, Ovens, Lievens, Jordaens, De Groot, Bol en Rembrandt in het paleis*, Amsterdam 2011, 34-53. Hundertmark 2012 (noot 3), 130-136.
- 7 Van Eikema Hommes en Froment 2011 (noot 6), 48.
- 8 Van Eikema Hommes en Froment 2011 (noot 6), 48.
- 9 Van Eikema Hommes en Froment 2011 (noot 6), 50.
- 10 Van Eikema Hommes en Froment 2011 (noot 6), 50.
- 11 P. Vlaardingerbroek, *Het paleis van de Republiek. Geschiedenis van het stadhuis van Amsterdam*, Zwolle 2011, 158.
- 12 Hundertmark 2012 (noot 3), 124-129.

H.F.G. HUNDERTMARK is sinds 1993 werkzaam als freelance bouwhistoricus. Sinds 2010 combineert hij deze werkzaamheden met een deeltijdaanstelling als bouw-

historicus bij de afdeling Erfgoed van de gemeente Utrecht.

SANDSTONE AS AN ARCHITECTURAL EXPRESSION

ARCHITECTURAL-HISTORICAL RESEARCH AT THE ROYAL PALACE

HEIN HUNDERTMARK

Over the past few years (2006-2011), the former town hall of Amsterdam, which has been in use as Royal Palace since 1808, was restored. During the restoration work studies of both the building history and of the colour history were conducted. This research has yielded important information about the original colour scheme of the interior and has led to the conclusion that sandstone, specifically its colour, was an important element in the architectural expression. The atmosphere of the current interior of the Royal Palace is now defined by alterations made in the early 19th century and a number of restorations carried out in the 20th century. Especially on the first floor this means that the original finish in sandstone colour is all but gone. By contrast, on the ground floor the use of sandstone as part of the original finish has been preserved in general. The sandstone, now partly painted white, was originally unpainted, as is evident from the very finely chiselled finish.

The research has also shown that some rooms on the first floor, such as the Oudraadzaal, the Mozeszaal, the Schepenkamer and the former town clerk's office have brick vaults that were originally finished in sandstone

colour. It was also concluded that the massive sandstone vaults of the galleries were originally also unpainted. This original colour scheme contrasts with the current white appearance of the vaults on the first floor. The original interior finish was preserved best in the Rekenkamer. This room is not vaulted but has a coffered oak ceiling. The blond-brown colour scheme of this ceiling is in harmony with the yellow-grey sandstone elements of the interior. One cannot help but notice that this light colour of the ceiling differs from the other coffered ceilings on the first floor. Research has shown that the darker colour of the other coffered ceilings is a result of a restoration approach of the 20th century. The primary blonde-brown colour of the coffered ceilings was originally also in harmony with the sandstone-coloured vaults in the other rooms on the first floor.

As the town hall was converted to Royal Palace in the beginning of the 19th century, followed by a number of restorations in the 20th century, the original colour scheme of the interior had all but disappeared and with it the knowledge of these elements.